

A. VALECKIENĖ

TADA, KADA, ŠIADA, ANDAI, IDANT

1.1. Lietuvių kalboje yra gana daug sudėtinių darinių iš įvardinių šaknų. Paprastai jie turi dalelytės, jungtuko, prielinksnio ar prieveiksmio funkcijas. Dažniausiai tai senųjų raštų arba tarmių siaurai vartojami žodžiai, bet kai kurie jų yra įsigalėję ir literatūrinėje kalboje. Daugumos šio tipo žodžių bent viena sudaromoji dalis yra parodomieji (dažniausiai **to* / **te* kamienas, rečiau kiti kamienai) arba su parodomaisiais santykiaujantys reliatyviniai įvardžiai (paprastai **io* arba **quo* kamienai). Įvardiniai kamienai jungiami tarpusavyje, prie jų taip pat gali prisijungti kiti žodžiai. Su įvardžių kamienais dažnai jungiamos įvairios dalelytės. Dariniai sudaromi iš dviejų, trijų, o kartais ir daugiau kamienų. Yra reduplikacinių darinių. Kartais tas pats įvardinis kamienas pasikartoja perstotas kitų žodžių kamienų. Įvardiniai kamienai yra **o > a* ir **e > e* vokalizmo, taip pat jie gali būti pailginti **ā > o* ir **ē > é*. Plg. pavyzdžius:

su **to*/**te* **(tā/*tē)* kamieniu:

*ta-jà*¹ (antrasis dėmuo **io* kamienas) „taip pat, tas pats“ (: *Tajā ir par mum.* Sv), *to-jà*, *tó-ja* „t. p.“ (plg. *tas-ià*), *tas-ta-ja* „t. p.“, *ta-ja-g* „t. p.“, *to-ja-g* „t. p.“ (plg. *tas-ia-g*), *ta-jě-g* ir *ta-jě-k* (antrasis dėmuo pailgintas **iē* kamienas) „tuojau, tuo pradėjimu“, *tan-ta-jě-g* „t. p.“, *ta-vienā-to-s* (-s čia ir kitur analogiškai pagal kitus panašius darinius, žr. Ulvydas 1974:18), *tó-tieko* „vis tiek“, *to-tieko-s*, *tō-l*, *tō-l'*, *tō-lei*, *tō-lei-g*, *to-le*, *to-le-g*, *to-li-g* (žr. Stang 1970:19; dėl dalelyčių *-le*, *-li*, *-lei* plg. lat. *lai* „tegu“, liet. *a-liai* vienas, *namō-lei*, *namo-lio*, *li-gi*, žr. Būga F 7–2: 31–40); *te-jau*; *an-ta* (pirmasis dėmuo **on* kamienas, plg. *an-g* „ant“, *an-gi* „antai“, sutrumpintas *ant*), *ne-ta*, *ne-te* (sutrumpintas *net*, žr. dar Urbutis 1966:106), *be-ta-g* (sutrumpintas *bet*, plg. *bet kas*, žr. Endzelīns 1951:702; kad *bet* nėra iš *be-ti*, kaip teigia Otrėbskis 1956:360, rodo dzūkų *bet* su išlaikytu *t*, žr. Zinkevičius 1966:436); *kartuñ-ta* „kada nors“, *anó-te* (sutrumpintas *anot*), *anō-t-s*, *pirmo-te* „pirma“ ir kt.;

su kitais parodomosios reikšmės įvardiniais kamienais:

be aukščiau minėtų, plg.: *ana-và* „antai“, *ana-va-t*, *ana-vè*, *i-čia*, *ši-šio*, *ši-šion-tè-s*, *ši-šio-s*, *vo-s* (žr. Būga, 1959: 46–57, 1961:826) ir kt.;

su reliatyviniu kamieniu **io* / **ie* (**iā* / **iē*):

jà-b „bet“ (antrasis dėmuo dalelytė *b-* (*ba*, *be*, *bo*, *bei*), plg. *jei-bà*, *jei-bè*, *jéi-bo*, *jéi-bo-s*; *Eik jàb su kuomi.* J, plg. *jabkaip*, *jabkàs*), *jó-g* (žr. Endzelīns 1957: 229, plg. Fraenkel 1962:194), *jó-gei*, *jo-gei-s*, *jo-ge-l*; *ans-ja* „jis“, *teipo-ja* „teip“, *tieka-ja* „tiek“, *vistieka-ja*, *ka-ja-kas* „kažin kas“, *be-jè* ir kt.;

¹ Brūkšneliais atskiriami žodžių dėmenys. Medžiaga iš tarmių (daugiausia rinkta iš „Lietuvių kalbos žodyno“ išspausdintų tomų bei kartotekos) ir senųjų raštų. Daugiau medžiagos su šaltinių nurodymais žr. aut. 1978: 69–98.

su reliatyviniu kamienu **quo*:

ans-ka-t „antai“, *tas-ka-t* „štai“, *šis-ka-t* „t. p.“ (paskutinis dėmuo **to* / **te* kamienas; žr. Būga 1961:448, 1958:447; plg. Endzelin 1911:291), *tas-ka-jau*, *ta-ka-jau* „tuojau“, *tan-ka-jė-g* (plg. *an-ta-jė-g*), *ko-nė* „vos“, *ne-kō* „negu“ ir kt.

1.2. Šių sudėtinių darinių įvardiniai kamienai (*ta, ja, ka, šia* „čia“, *ana, va, to, ko, šito, te, še, šite, ve* ir kt.) vartojami ir kaip atskiri žodžiai. Tada jie paprastai turi dalelytės funkciją. Taigi minėtojo tipo sudėtiniai dariniai galėjo susidaryti iš įvardinių dalelyčių. Tokių dalelyčių beirieveksmių kompleksai ir dabar dar vartojami lietuvių kalboje sakinio bei jo dėmens pradžioje kaip įvedamieji elementai, pvz.:

Nu tai jau kad sutinka, tai butelį išgeria. Pvk (LKT 181). *Kad būtų užtaisai, ka nereiktų rišt – va tada tai jau gyvenimas būtų.* Stkn (LKT 164). (Daugiau pavyzdžių žr. aut. 1977:70 t. t.)

Minėtojo tipo sudėtinių žodžių daryba, be abejo, yra sena. Tokių darinių gausu ide. ir ne ide. kalbose. (Plg. atitinkamus darinius iš latvių kalbos, žr. Bielenstein (1863:395, 398, 401, 408, 409), iš ugro-finų kalbų, žr. Balázs (1973) ir kt.)

Remiantis tokio tipo sudurtinių žodžių daryba, galima paaiškinti ir kai kurias ne visai ryškius darinius, kurių dėmenys buvo suliejami ir siejami su įvairiais vardžodžiais ar veiksmažodžiais. Šiame straipsnyje bandomi sieti su aukščiau nurodyto tipo dariniais liet. *tada, kada, šiada, andai, idant*.

Tada, kada, šiada ir kt.

2.1. Be *tada, kada, šiada* ir kt., sutrumpintų *tad, kad*, yra daug kitų variantų (dažnai su postpozicinėmis dalelytėmis ar kitais įvardiniais elementais): *tada-gi, tadà-je-nai, tada-jei-no-s, tadà-k, tada-kai*; su kitu *-d-* elemento vokalizmu: *tadō-s, kadō-s, kadė* (: *katra kadė*); *tadī, tadý; tadañ, tadan-gi* (plg. *kadan-gi*); *tadaī* (plg. *betaig* ir *betag*), *kadaī, kadái* (: *kadaī kas, kadaī kadà*; plg. *kadái-se, kadaī-se, kadái-n-s, kadái-s-čia, kadaī-s-čia, tadaī-k, tadaī-ki-k*).

Pirmasis šių darinių dėmuo yra įvardinis kamienas **to, *quo*. Dėl antrojo dėmens vieningos nuomonės nėra. Atitinkami tos pačios reikšmės žodžiai yra s. ind. *tadā, kadā, yadā*, s. sl. *jeda*, su kuriais siejo minėtuosius lietuvių darinius dar Brugmannas (1911:733), Trautmannas (1923:312), pastaruoju metu Walde-Pokorny (1930:771), Pokorny (1949:182), laikydami antrąjį dėmenį parodomosios reikšmės įvardiniu kamienu **do/*de* (**dō/*dē*).

Sunkumų sudaro slavų atitinkamos reikšmės formos. Daugelyje slavų kalbų yra šio tipo dariniuose formantas *-g-*, plg. rus. *тогда, тогда, тогда, тогда*, ukr. *тоді, тоді, тоді, тоді*, s. rus. *тогда, тогда, тогда, тогда*, s. sl. *togda, tōgda*, bulg. *тогда, тогда, тогда, тогда*, s. lenk. *teгда, wtedy* ir kt. Bet šalia šių be *-g-* serb.-chorv. *тада, тада*, slov. *táda, táda*.

Su elementu *-ga-* taip pat yra latvių *tagad* „dabar“. Dėl to J. Endzelynas (Mülenbah-Endzelins 1932:122–123) šio latvių darinio antrąjį dėmenį kartu su slavų minėtųjų žodžių atitinkamais dėmenimis sieja su sl. *godō* (**to godō*). Atitinkamą lietuvių darinį *tagad* Endzelynas duoda iš Miežinio žodyno ir laiko jį latvizmu. Reikia pasakyti, kad lietuvių kalboje šalia *tagad* yra variantas su *-ga-*, bet be elemento *-da-*, plg. *tà-ga-čiuo-s* Grg, *tà-ga-tė-s* „taigi, štai“ Ms, *tas-ga-tė-s* Als.

Nėra negalima įvardinio kamieno jungti su pilnareikšmiu žodžiu, kaip Endzelynas nurodo lot. *ho-diē* „šiandien“. Lietuvių kalboje yra žodžių (daugiausiarieveks-

mių) iš įvardinio kamieno **to* ir vardažodžio, plg.: *ta-pagalčiau* „galiausiai“, *ta-pirmiausiai*, *ta-prādž*, *ta-prādžia*, *ta-prādžiai*, *ta-pradžiōs*, *ta-pėdžio* „iš paskos“, *to-lygus* (plg. *jolygus*) ir kt. Taigi apskritai galima minėtųjų žodžių sąsaja ir su **to godō*. Tačiau šiuo atveju susidaro papildomų sunkumų. Pirma, tada baltų kalbose reikėtų galvoti apie *-g-* elemento iškritimą (*tagad-* > *tada*), kas neįtikima, nes variantų be *-g-* yra kur kas daugiau ir jie išplitę didesniame areale. Antra vertus, vedant slavų minėtas formas iš **to godō*, daug neaiškumų iškyla dėl žodžio galo. Nepatenkina čia nei vns. kilm. **goda* rekonstrukcija dėl slavų nurodytųjų formų galinio kirčio, nei vns. įn. **tō godō* dėl darinių pradinio trumpojo balsio, nei pagaliau įvairios kontaminacijos (žr. Фасмер 1973:68–69 ir nurod. lit.). Dėl to iki šiol šių žodžių kilmės klausimas tebediskutuojamas.

2.2. Turint galvoje aukščiau iškeltus įvairius sudurtinius darinius iš įvardinių kamienų su dalelytėmis, mūsų supratimu, visai priimtinas *tada*, *kada* ir kt. aiškiniamas kaip dviejų įvardinių kamienų, t. y. **to* + **do*, sandūra. Šiuo atveju kartu galima sieti baltų, slavų ir indų-iranėnų panašius darinius.

Parodomosios reikšmės įvardinis kamienas **do*/**de* yra kitose ide. kalbose kaip žodžių sudaromoji postpozicinė dalelytė, plg. gr. *-δε*: *ὄ-δε*, *ἦ-δε*, *ἰο-δε*, lot. *-de*: *quam-de*, *quan-de*, *in-de*, *un-de* ir kt., lot. *-dam* < **dām*: *quī-dam*, *quon-dam*, lot. *-dum* : *etiam-dum* ir kt. (žr. Walde-Pokorny 1930:769–770, Pokorny 1949–181).

Atitinkamo **do*/**de* bei pailginto kamieno pavyzdžių yra iškelta ir slavų kalbose, plg. sl. *da* (jungt. ir priev.), rus. *да-бы*, *да-же*, sl. *do* (priel.) „iki“ (Pokorny 1949:182, Фасмер 1964:480), kuriems atitinkami liet. dalelytė *do* (: *Kas do per paukštelis*) ir priešdėlis *da-* (žr. Топоров 1975:343–344), jeigu nėra slavizmai (Мажюлис 1958:133). Топоровas, remdamasis naujai iškeltais slavų specialiais pavyzdžiais: bulg. *еду* – *коу* „kas nors“, serb., s. sl. *где кьш* „quidam“, leidžiančiais atstatyti **(j)-e-di*, **j(e)-de*, taip pat rekonstruodamas su tuo pačiu *-d-* prielinksnius beirieveksmiais **nadō*, **podō*, **perō*, **zadō*, **pozō*, galutinai įrodo, kad prūsų *din* yra ne kas kita, kaip to paties **do*/**de* kamieno anaforinis įvardis (reikšme „jį“), atitinkantis av. *dim* (žr. Топоров 1975:343–344), plg. dar to paties kamieno pr. *dī-gi* (su dalelyte *-gi*) „taip pat“, „ir“ (Топоров 1975:337). Šie prūsų kalbos pavyzdžiai leidžia pagrįsčiau rekonstruoti tą patį įvardinį **do* / **de* kamieną ir liet. sudėtinuose dariniuose **to-do* ir kt.

Slavų ir atskirais atvejais lietuvių bei latvių *-g-* šalia *-d-* nagrinėjamojo tipo dariniuose galima paaiškinti labai paprastai. Tai dalelytė *-g-*. Lietuvių kalboje postpozicinė dalelytė paprastai yra *-gi* bei sutrumpėjusi *-g*: *tai-gi*, *ta-gi* „taigi“, *tada-gi*, *va-gi*, *vo-gi*, *te-gi* „tegul“, *jei-gi*; *bet-g*, *betai-g*, *beta-g*, *taja-g*, *ja-g* „jei“, *jei-be-g* ir kt. Tačiau taip pat yra variantai su *-ge* : *jo-ge-l*, *tadan-ge-l*, *va-ge* ir kt.; su *-gu* : *jei-gu*, *ar-gu*, *ne-gu* ir kt.; su *-ga* : *nesan-ga* „nes“, *betai-ga*, *tas-ga*, *ans-ga*, *ans-ga-tė-s* „štai“ (Būga 1958 : 447–448). Taigi šalia *tas-ga* visai galimas ir *ta-ga-tė-s* (su pridėtu gale **-tē-*, plg. *jei-gu-t*), *ta-ga-čiuo-s* ir kt., plg. dar pr. *an-ga* „ar“ su ta pačia dalelyte **-go* (žr. Топоров 1975 : 86).

Slavų kalbose taip pat yra postpozicinė dalelytė **-go* šalia **že* (plg.: s. sl. *neže*, ček. *než(e)*, serb.-chorv. *него* ir *него*, *неголи* „negu“), atitinkanti s. ind. *ghā*, *ha*, gr. *γε*, *γα*, got. *-k* (: *mi-k* „mane“ (Фасмер 1967 : 39, Fraenkel 1962 : 126), kuri, lygiai kaip ir baltų, galėjo jungtis su parodomosios reikšmės įvardiniais kamienais **to*, **do*.

Dalelytė *-go- nagrinėjamojo tipo slavų dariniuose bent iš pradžių buvo nebūti-
na, fakultatyvi, tuo galima paaiškinti tą faktą, kad kai kurių slavų kalbų atitinkami
dariniai yra be -g-, plg.: serb.-chorv. *màđâ*, slov. *táda*, *tədàj*. Lietuvių kalbos aukš-
čiau nurodytuose dariniuose -g- ir -d- paprastai vienas kitą išskiria, t.y. atskiruose
pavyzdžiuose vietoj -d- yra -g- elementas (*ta-ga-čiuo-s*, *ta-ga-tè-s*). Visa tai rodo, kad
nagrinėjamojo tipo dariniuose elementai -d- ir -g- nejungtini ir nerekonstruoti ni į
*godž. Šio tipo darinius sudaro du įvardiniai dėmenys *to ir kt. + *do, *to ir kt. +
+ *go arba trys dėmenys: *to ir kt. + *go + *do.

2.3. Be *tada*, *kada*, su to paties įvardinio kamieno *do / *de formomis sudaryti
lietuvių kalboje *ka-dan-gi* (kaip *ka-dan*) ir *ka-dai-se* (kaip *ka-dai*: *kada* *kādžiu*). Dėl
reikšmės skirtumo, skiriantis vokalizmui, plg. *anta* > *ant* ir *ano-te* > *anot*; *ja-g*
„jei“ ir *jo-g*; bet *ta-ja* ir *to-ja* „taip pat“ (reikšmė ta pati).

Andai

2.4. Lietuvių kalboje, be *tada*, *kada*, *šiada* ir kt., atitinkamas darinys yra ir su
parodomosios reikšmės kamieniu *on: *añ-dai*, *an-dai*, *an-dái*, *an-dái-nai*, *añ-dai-s*,
an-dā-je-ka „neseniai“ (laiko kryptis į neseniai praėjusį), plg. rus. *оноздá*, *онозды*,
lenk. *onegdý*, *onegdaj*, ček. *onda*, *one(h)dá* (žr. Būga 1961:453). Dėmuo -dai- ati-
tinka formų *kada*, *ka-dai-se* atitinkamą dėmenį, plg. dar *an-tai*, taip pat *an-d* „ant“
šalia *an-t*. Kaip šalia *tada*, *tadai* yra *tagatès*, *tasgatès*, taip ir šalia *andai* yra *añ-ga-tè-s*,
añs-ga-tè-s ir *añs-ga* (be dėmens -d- su -g-).

Idant

2.5. Prie tos pat rūšies darinių reikia pridėti ir liet. *idánt*, *idañt*, *ýdant*, *adánt*,
anañt. Kad šių formų pirmasis dėmuo *i-* yra *i : *io / *ie kamieno, *a-* atitinkamai
– *o / *e kamieno žr. Fraenkel (1962 : 182), Stang (1966 : 234). Stangas šį kamie-
nų baltų ir slavų kalbose laiko iš kilmės demonstratyviniu-reliatyviniu. Antrasis šių
žodžių dėmuo -dan- identišką formos atžvilgiu su žodžių *ka-dan*, *ka-dan-gi* atitinka-
mais dėmenimis. Tuo būdu liet. *idant* galima palyginti su s. sl., slov. *jeda* „kada“,
s. sl. *кде чмо* (Топоров 1975 : 343) bei s. ind. *idá* „dabar“, av. *ida* „t. p.“, av.
yadāt „kur“ (Fraenkel 1962 : 182). Galinis -t < -te (plg. *idan-te* Hermann 1926 :
387) yra *to / *te kamieno, plg. dar: *jabén-te*, *ano-te*, *ne-te*, *pirmo-te* „pirma“; *tas-ka-t*,
ana-va-t, *ne-t*; *tà-ga-tè-s* (su pailgintu *tē).

Taigi lietuvių kalboje šalia *tada*, *kada*, *šiada*, *antai* atitinkamai galima atstatyti
darinį su *i : *io / *ie kamieniu *idant*.

Kaip rodo medžiaga, lietuvių kalboje yra tos pačios darybos prieviksnių bei
jungtukų iš įvairių parodomosios reikšmės įvardinių kamienų ir anaforinio *do / *de
kamieno kaip slavų ir kitose ide. kalbose.

Literatūra

Balázs J. Funktionswerte der Pronominalität. Budapest, 1973.

Bielenstein A. Lettische Grammatik. Mitau, 1863.

Brugmann K. und Delbrück B. Grundriß der vergleichenden Grammatik der idg. Spra-
chen, zw. bearb. Straßburg, 1911, Bd. 2, T. 2.

- Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1958, t. 1; 1959, t. 2; 1961, t. 3.
- Būga K. Lietuvių kalbos etimologiniai nagrinėjimai. Laiškas J. Endzelynui (be pabaigos). — Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštynas. Sign. F 7–2.
- Endzelin J. Litauisch-lettische Miscellen. — In: Lietuvių tauta. V., 1911, t. 2.
- Endzelin J. Lettische Grammatik. Riga, 1922.
- Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951.
- Endzelynas J. Baltų kalbų garsai ir formos. V., 1957.
- Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Göttingen, 1962.
- Hermann E. Litauische Studien. Berlin, 1926.
- Mülenbach K. Latviešu valodas vardnica / Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins Rīgā, 1932, t. 4.
- Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego. Warszawa, 1956, t. 3.
- Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1949 tt.
- Skardžius P. Lietuvių–latvių kalbos žodyno dalykai. — In: Archivum Philologicum. K., 1932, t. 3.
- Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo, 1966.
- Trautmann R. Baltisch-slavisches Wörterbuch. Göttingen, 1923.
- Ulvydas K. Iš lietuvių kalbos prieveiksmio tyrinėjimų. — Kn.: Žodžių formos ir jų vartoseną (Lietuvių kalbotyros klausimai, t. 15). V., 1974, p. 7–34.
- Urbutis V./Rec. Symbolae Linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz. — Baltistica, 1966, t. 2(1), p. 102–107.
- Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der idg. Sprachen, herausg. und bearb. von J. Pokorny. Berlin und Leipzig, 1930.
- Valeckienė A. Forma *tai* ir jos variantai lietuvių kalbos tarmėse. — Kn.: Lietuvių arealinės lingvistikos klausimai (Lietuvių kalbotyros klausimai, t. 17). V., 1977, p. 55–75.
- Valeckienė A. Lietuvių kalbos bevardės giminės įvardžių kilmė. — Kn.: Gramatinės kategorijos ir jų raida (Lietuvių kalbotyros klausimai, t. 18). V., 1978, p. 69–98.
- Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966.
- Мажюлис В. Происхождение приставки *da-* в балтийских языках. — В кн.: Вопросы славянского языкознания. М., 1958, вып. 3, с. 127–133.
- Топоров В. Н. Прусский язык. М., 1975.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964, т. 1; 1967, т. 2; 1973, т. 4.

LITH. *TADA, KADA, ŠIADA, ANDAI, IDANT*

Summary

The author discusses the origin of the Lithuanian forms *tada, kada, šiada; kadai, kadaise kadan, kadangi; andai; idant* etc. and concludes the following:

The Lithuanian compounds of this type are related to the corresponding Slavic and Indo-Iranian compounds. The element *-d-* in the Lithuanian compounds belongs to the stems of the demonstrative pronoun **do/*de* (OP *din, dīgi*) as the same element in OInd. *tadā, kadā, yadā*. The element *-g-* in the Slavic and Baltic compounds (OCS *togda*, Russ. *тогда*, OPol. *tegdę*, Czech. *tehda* etc., Lith. *tagačiaus, tagatės*, Latv. *tagad*) could be reconstructed from the particle **go* (i. e. the one related to Slavic *же*, OInd. *ghā, ha*, Gk. *γε, γα*, Goth. *-k* in *mi-k* “me”).